

HIROSIMÁTÓL A GENFI TÁRGYALÁSOKIG

Néhány mozzanat a nukleáris stratégiák történetéből

A Genfben kezdődött szovjet—amerikai leszerelési tárgyalások ismét a világközvélemény érdeklődésének központjába helyezték ezt a problémát, amely a nemzetközi viszonyok összességének alapvető jellegzetességét is meghatározza.

Az a fegyverkezési verseny, amelyet ezen tárgyalások révén lassítani kívánnak, rendkívül összetett hidegháborús helyzetben, mindjárt a második világháború után megkezdődött. E folyamatnak a hajtóerejét a szuperhatalmak és a tömbök közötti bizalmatlanság és ellentét adta meg. Szembenállásukkal ugyanis a katonai tényező döntő fölénybe került. Ez egyben mindkét fél számára a biztonság alapvető kezességét jelentette. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy a fegyverkezés technológiájának fejlődése a második világháború után az emberiség történelmében példátlanul fölgyorsult. Olyan helyzet állott elő, hogy a fegyverkezés és a fegyverek felhalmozása a legközvetlenebbül megszabta az emberiség jövőjét. Ilyen helyzetben joggal állítják, hogy mindaz, ami a fegyverkezés tudományának és technológiájának területén ma történik, holnap megszabja a taktikát, stratégiát, sőt végső fokon a politikát is.

A fegyverkezéssel kapcsolatos kutatómunkát ugyanis hosszú távra kell beállítani. Nem vitás, hogy a 2000-es évek fegyverei már ma a kutatás fázisában vannak. Ezen keretben bizonyos alapvető irányzatokat figyelhetünk meg a szuperhatalmak magatartásában. Az USA aktívabb a fegyverkezés fokozásában, merészebben alkalmazza a szakadatlan újításokat, a Szovjetunió viszont elvben mindig az USA lépésére reagál, még hozzá inkább utánozza az amerikai vívmányokat mint eredeti megoldásokkal áll elő. Mindkettőjük magatartásának alapját azonban az az eltökéltség adja meg, hogy nem engedik meg a lemaradást, illetve azt, hogy a másik fél előnyre tegyen szert. Ez egyben a fegyverkezési verseny alapvető jellegzetessége és legfontosabb hajtóereje is.

Niels Bohr figyelmeztetése

A nukleáris fegyverkezés terén igen korán felismerték az előny problémáját. Niels Bohr, az első atombomba egyik megalkotója, már 1943-ban hangot adott annak az aggodalmának, hogy az atombomba birtoklásában szerzett ideiglenes előny veszélybe döntheti az emberiséget. Theodor Roosevelttel akkori amerikai elnökhöz és Winston Churchill brit miniszterelnökhöz intézett levelében többek között ezt közölte:

— Rögtön figyelembe kell venni azt a tényt, hogy példátlan erősségű fegyvert hozunk létre, amely teljes egészében megváltoztatja a holnap háborújának minden föltételét. Függetlenül attól, hogy ez a fegyver mikor válik bevezethetővé, és milyen szerepet játszik ebben a háborúban, ez a helyzet számos olyan problémát vet föl, amellyel már most foglalkoznunk kell. Ha ugyanis belátható időn belül nem jutunk valamilyen megállapodáshoz ezen új bomba ellenőrzéséről, akkor bármilyen kis ideiglenes előny állandó veszélyt jelenthet az emberiség biztonságára.

Néhány sorban Niels Bohr már akkor előrelátta a második világháború utáni nemzetközi viszonyok fejlődésének, a világ Keletre és Nyugatra való felosztásának, a fegyverkezési versenynek és e fegyverek feletti ellenőrzés óriási nehézségeinek egész drámáját.

Niels Bohr személyesen is elbeszélgetett Roosevelttel és Churchill-lel, felhívta figyelmüket az új fegyverből fakadó veszélyre. A nyugati szövetségesek számára viszont éppen abban volt a legfőbb vonzóerő, ami Bohr számára a legsötétebb aggodalmak forrása volt. Az az óhaj, hogy a nukleáris fegyverek birtoklásának eredményeként ideiglenes előnyre tegyenek szert, háttérbe szorította azt a figyelmeztetést, hogy ebből milyen veszélyek származnak az emberiség létére, sőt azt az óhajt szülte, hogy az „ideiglenes előnyt minél előbb „állandóvá” tegyék.

Az ENSZ első határozata

Az előnytől való félelem, illetve a fölényszerzés törekvése érezhető volt az épp hogy csak megalakult Egyesült Nemzetek Szervezetében az első leszerelési tárgyalásokon is. Mindössze néhány hónap múlt el a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombomba felrobbanása óta. A szörnyű robbanás, annak katasztrofális következményei arra bírták a Világszervezetet, hogy első határozatát éppen ennek a bombának szentelje. A határozat azt követelte, hogy az atombombát helyezték törvényen kívül. Létrejött az ENSZ-nek egy külön szerve is, a Leszerelési Bizottság, amely azt a feladatot kapta, hogy sürgősen vegye ellenőrzése alá ezt az új szörnyű fegyvert. Gyorsan kifejezésre jutott azonban, hogy nagyok a nézeteltérések és a különbségek a Hitler-ellenes koalíció tegnapi szövetségesei, az USA és a Szovjetunió között. A hidegháború első jelei már akkor mutatkoztak és már akkor világos volt, hogy a két szuperhatalom bizalmatlanul vizsgálja egymást. Az amerikaiak azt köve-

telték, hogy először vegyék ellenőrzés alá az atomenergiát, utána szüntessék be az atombomba gyártását, majd szüntessék meg a meglévő tartalékokat. Tehát először az ellenőrzés, utána a betiltás.

A Szovjetunió — amely akkor még nem rendelkezett ezzel a fegyverrel, de lázasan dolgozott előállításán — számára ez nem volt elfogadható. Ezzel szemben ők azt javasolták, hogy először a bombát tiltsák be, mondják ki határozatban, hogy semmilyen föltételek mellett nem lehet bevetni, majd utána tiltsák be gyártását és semmisítsék meg a tartalékokat. Tehát először betiltás, utána ellenőrzés. Nem vitás, hogy mindkét fél megközelítése saját érdekében fakadt. Az amerikaiak nyilvánvalóan nem fogadták el a szovjet javaslatot, mert ez pillanatnyi fölényük megszüntetését jelentette volna. Az a törekvés viszont, hogy a tárgyalások révén megőrizzék saját fölényüket, minden későbbi tárgyalás döntő jellegzetessége lett.

Megdőlt az amerikai monopólium

A fölény megőrzéséért, illetve megszüntetéséért vívott harc jellemzi a fegyverkezési versenyt a második világháborútól egészen napjainkig. Ez a törekvés jut kifejezésre a kibontakozó nukleáris stratégiákban is. Ezek a stratégiák az új fegyverek föltalálásával váltogatták egymást. Éppen ezért a fegyverek fejlődése Hirosima után visszatükröződött a nukleáris stratégia fejlődésében is.

Hirosima után a nukleáris fegyverek fejlődésének alapvető irányzata az volt, hogy minél kisebb, de ugyanakkor minél erősebb bombát állítsanak elő. Az eddig megtett utat szépen illusztrálja, ha a Hirosimára ledobott bombát összehasonlítjuk a néhány évvel később gyártottal. A Hirosimára ledobott atombomba robbanóereje 13 500 tonna TNT (trinitrotoluol) robbanóerejének felelt meg, míg a később előállított kísérleti bombák ereje már az egymillió tonna TNT-t is elérte. Mai becslések szerint mindkét szuperhatalomnak olyan bombák vannak nukleáris fegyvertárában, amelyek robbanóereje több milliószor felülmúlja a Hirosimára ledobott bomba erejét.

Az USA nukleáris monopóliuma 1949-ig tartott, amikor a Szovjetunió végrehajtotta első atomkísérletét. De ekkor még nagy volt a lemaradásuk az USA mögött, hiszen addigra az USA már több száz atombombát halmozott fel. Ez a fölény szabta meg stratégiájukat is. Eisenhower elnök idején ez még a totális megtorlás stratégiája volt, ami annyit jelentett, hogy nukleáris fegyvereket vetnek be, ha szovjet támadás éri az USA vitális érdekeit. Az atomfegyverekkel való fenyegetőzés magatartási stílusként először a koreai háborúban jelentkezett, amikor Dulles amerikai külügyminiszter azzal fenyegetőzött, hogy szükség esetén atombombával állítják meg a tömeges kínai behatolást. Ebben a fenyegetőzésben már benne foglaltatott a korlátozott atomháború koncepciója, mivel a másik fél még nem rendelkezett a visszavágás képességével.

Az első szovjet kísérleti robbantásokat azonban gyorsan újak követték. Természetesen az amerikaiak sem akartak lemaradni, így aztán a szibériai tajgákban és a nevadai sivatagban, a csendes-óceáni szigeteken mind gyakrabban emelkedtek az égnek az atombomba gombafelhői. Az új termonukleáris, úgynevezett hidrogénbomba még hatalmasabb erejű volt. Ezeket a bombákat a kísérletek előtt szerelték fel. Az egyik közülük 6,5 méter hosszú, 170 m³ űrtartalmú cylinder alakú volt és ereje 200 kilotonnának (200 millió tonna TNT-nek) felelt meg. Hasonló méretű és erejű volt azonban a szovjet bomba is. Számos kísérletre volt szükség ahhoz, hogy ezt a hatalmas erőt minél kisebb helyen sűrítsék össze és olyan súlyt kapjanak, amely lehetővé teszi a könnyű szállítást. A SIPRI nevű svéd nemzetközi intézet adatai szerint 30 év alatt Hiroshima után a két szuperhatalom ezer atomrobbantást hajtott végre, tehát minden tíz napban egyet.

A Szeptnyik fordulatot hoz

Az atomfegyverek mennyiségi fejlődésével párhuzamosan haladt a továbbító rendszerek fejlesztése is. A stratégiai légi haderő mellett gyorsított ütemben építették a nagy hatósugarú rakétákat is, amelyek feladata az volt, hogy a tökéletesített bombákat az ellenséges területeken lévő meghatározott célokig juttassák.

Fokozatosan tért hódított annak felismerése, hogy mindkét fél elegendő bombával és továbbító eszközzel rendelkezik a másik fél megsemmisítéséhez. Amikor az oroszok 1957-ben kilőtték az első Szeptnyikot, az amerikaiak kénytelenek voltak belátni, hogy többé nem érezhetik magukat biztonságban határaik között. Ez vezetett a totális megtorlás stratégiájának feladásához. Most már mindkét fél tudatában volt annak, hogy kölcsönösen megsemmisítheti egymást, s ebből a felmérésből született a háború kitörése — megfélemlítéssel való — megakadályozásának stratégiája. A megakadályozás tényezője az atomfegyver, illetve az a tudat lett, hogy atomháború esetén mindkét fél megsemmisül. Ez a stratégia azt vallja, hogy a nukleáris fegyver olyan pusztító eszköz, amelynek alkalmazása borzalmas méretű következményekkel járna, az egész civilizáció teljes, vagy nagyméretű megsemmisítéséhez vezetne. Ez a doktrína tehát nem tartalmazta a nukleáris fegyverekkel való hadműveletek semmilyen lehetőségét. E koncepció szerint az ellenségeskedés kitörését mindössze néhány óra választaná el a totális végtől.

E tézis elfogadása azt a meggyőződést szülte, hogy a fegyverkezés fokozásával tulajdonképpen a békét biztosítják, mert a borzalmas következményektől való visszariadás mindkét felet megakadályozza az első lépés megtételében. Ez a felfogás azonban valójában e koncepció gyengesége. Kútba esik ugyanis az azon a meggyőződésen alapuló visszariasztás, hogy egyik fél sem szerezhet fölényt, míhelyt valamelyikük is azt

kezdi hinni, hogy reális lehetősége van a döntő első csapást megadni az ellenfélnek.

Éppen ez történt a 60-as évek végén.

— Ha mi azt gondoljuk, hogy az atomháború elképzelhetetlen, ez még nem jelenti azt, hogy a szovjetek is így gondolkodnak — ökoskodtak az amerikaiak.

Nixon amerikai elnök így fogalmazta meg ezt a dilemmát:

— Vajon az USA elnökének atomtámadás esetén csak egyetlen egy választási lehetősége van-e —, hogy parancsot ad az ellenfél lakosságának teljes megsemmisítésére, mivel különben az a veszély fenyeget, hogy teljes egészében megsemmisül saját lakossága?

Ha abból indulnak ki ugyanis, hogy csak az általános katasztrófa és a kapituláció között választhatnak, akkor reálisan föltételezhető, hogy az elnök inkább a megadást választja. Ezen az alapon tehát — vonták le a következtetést az amerikaiak — a visszariasztás, illetve a kölcsönös megsemmisítés stratégiája magában rejti az első támadás megindításának lehetőségét. Ebben a következtetésben pedig óriási veszély rejlik, hiszen a fegyverek első bevetéséhez még csak konkrét veszély, vagy támadással való fenyegetés sem szükséges. Elegendő, ha az egyik fél úgy méri fel, olyan meggyőződésre jut, hogy ilyen veszélyben forog, hogy az ellene irányuló támadás lehetséges vagy előkészületben van, és ez máris elegendő ahhoz, hogy megnyomja a gombot, csak hogy megelőzze ellenfelét.

A korlátozott atomháború koncepciója

Habár mindkét fél kijelentette, hogy nem fog először offenzív céllal atomfegyvert bevetni, egyikük sem mondott le az első bevetés jogáról. Közismert az is, hogy a szovjet nukleáris stratégia éppen az atomháború lehetőségét állítja előtérbe.

Mіндеz oda vezetett, hogy fokozatosan kialakult a korlátozott atomháború stratégiája. E szerint a célpont nem az ellenséges terület lakossága, tehát a városok és az ipari objektumok, hanem a stratégiai fegyverek, vagyis az interkontinentális rakéták kilövő központjai és rakétái.

E stratégia első hirdetője Schlesinger, volt amerikai honvédelmi miniszter volt. 1973-ban úgy nyilatkozott, hogy elképzelhető az „első bevetés”, amely „szelektív” csapást mérne a Szovjetunióra, csak a stratégiai célokat ölelve föl. Schlesinger úgy vélte, hogy a szelektív csapás nem vezetne az atomháború feltartóztathatatlan kibontakozásához, habár tudta, hogy a Szovjetunió nem ismeri el a fokozatos nukleáris visszavágás stratégiáját. Más szavakkal, elkerülhetetlennek tartja az eskalációt, vagyis az atomháború totális kibontakozását.

Ennek ellenére nem adták föl a szelektív nukleáris háború stratégiáját. Az atomfegyverek minőségi fejlődése, a különféle rendeltetésű

atomfegyverek számának mind gyorsabb gyarapodása e stratégia teoretikusainak fantáziáját táplálta. Ennek egyik változata az is, hogy szelektív csapást kell mérni az ellenség vezetőségének megsemmisítése érdekében. Minden esetben ennek a stratégiának voltak hívei és ellenfelei.

Hívei azt állítják, hogy minden alváltozat csökkenti a háború kitörésének lehetőségét.

— A háború kitörésének esélye kisebb, ha a szovjetek fölfogják, hogy minden szinten készek vagyunk fölvenni a harcot — mondják ők.

Ellenfelei ezzel szemben azt állítják, hogy lehetetlen megakadályozni az eszkalációt, ha egyszer már bármilyen szinten atomfegyvert vetnek be. Harold Brown, volt amerikai honvédelmi miniszter szintén kételkedett abban, hogy bármilyen lehetőség van az atomfegyverek fölhasználása eszkalációjának megakadályozására.

— A korlátozott atomháború tervezése annyi, mintha valaki azt tervezné, hogy csak egy kicsit esik teherbe — mondta az egyik nagy-britanniai atomháború-ellenes csoport vezetője.

Az első csapás problémája

Mindenesetre elszaporodtak a korlátozott atomháború különféle változatai és alváltozatai, ami arról tanúskodik, hogy szűkült a taktikai és stratégiai atomháború közötti rés. Valamennyi változatnak közös nevezője az a meggyőződés, hogy az atomháború nem elképzelhetetlen. Az atomhatalmak stratégiai laboratóriumai és tömbhíveiknél szinte éjjel-nappal latolgatják az összes lehetséges kombinációt. Még sem tudnak minden ismeretlent kiszámítani. Tudják például, hogy a rakéták az Északi-sarkon át haladnának célpontjaik felé. Csak éppen az a kérdés, hogyan viselkednek az Északi-sark mágneses vonzásában és a sajátos időjárás-i feltételek között. Ezzel még sohasem végeztek kísérletet. Bár egyesek azt állítják, hogy az amerikai és a szovjet műholdak ezt a problémát már régen megoldották.

A korlátozott atomháborúk stratégiájának elválaszthatatlan része az a probléma is, hogyan kell védekezni az első csapás ellen. Erre a válasz a „riadó első jelére történő kilövés” koncepciója. E szerint valamennyi rakétarendszert rögtön mozgásba kell hozni, mielőtt annak első jelét tapasztalják, hogy az ellenfél útnak indította rakétáit, mert csak így tudják elkerülni, hogy a rakéták még lent, a földi raktárakban megsemmisüljenek. A katonai zsargon a védekezésnek ezt a koncepcióját „use them or loose them” (felhasználni vagy elveszíteni) jelszóban foglalta össze.

Ez a koncepció még inkább növelte az atomháború veszélyét. A közelmúltban nemegyszer előfordult, hogy az amerikai kéműholdak olyan szovjet rakétakilövést jeleztek, amely riadókézsültségbe helyezte az amerikai katonai parancsnokságot. A „riadó első jelére történő kilövés” koncepciója ugyanis teljes egészében a műholdaktól, a radaroktól

és az elektronagyaktól kapott adatokra támaszkodik. Ezzel azonban mérhetetlenül megnövekszik a veszély, mert automatikusan elindul az eszkaláció lavínája is. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy téves kalkulációból indulnak ki és elindítják a rakétákat, csak azért, hogy a másikat megelőzzék a sorsdöntő csapás megadásában.

Ez a stratégia vezetett az első csapás megakadályozása mind bonyolultabb rendszereinek kifejlesztéséhez és ugyanakkor fejlesztették azokat a bonyolult rendszereket, amelyeknek lehetővé kell tenniük, hogy az első csapás után is súlyos csapásokat mérjenek az ellenfélre. Közülük legismertebb a rakétakilövés MX rendszere. Méreteiben ez az emberiség legborzalmasabb méretű alkotása. Ilyesmit eddig egyetlenegy civilizáció sem hozott létre. Nevada és Utah amerikai államban ugyanis az MX rendszer kb. 10 000 négyzetkilométert foglal el, sőt a hozzá kapcsolódó rendszerekkel és az egész berendezéssel együtt több mint 30 000 km²-et. E rendszerhez több ezer kilométer hosszú utat és vasutat építettek, zömme a föld alatt.

Európa, mint nukleáris hadszíntér

A fenti stratégiáknál az alapvető probléma az, hogy alapjukat az a föltevés adja meg, hogy a Szovjetunió is elfogadja őket. Újabban azonban Nyugaton mind gyakrabban cikkeznek arról, hogy a Szovjetunió az atomháborút is úgy kezeli, mint minden más háborút, vagyis abból indul ki, hogy végső fokon az is igazolja a klasszikus formulát, mely szerint a háború a politika meghosszabbítása. Nem kétséges, hogy az effajta propagandacélokat szolgáló állításoknak elsősorban az a céljuk, hogy igazolják saját nukleáris ambíciójukat, amelyet a sokoldalú atomfegyvergyártás jellemez. Mindez egyben azt a meggyőződést szüli, hogy létrehozták az atomháború olyan stratégiáját, amely abból indul ki, hogy ez a háború hosszabb ideig elhúzódhat, eltérően az eddigi scénárióktól, melyek szerint az esetleges atomháború mindössze néhány óra alatt lezajlana.

A hadszíntérre szánt, úgynevezett taktikai atomfegyverek mind nagyobb szabású gyártása ezt a feltevést támasztja alá.

A meglévő nukleáris stratégiák vizsgálatánál külön kérdés, hogy milyen szerepet szánnak Európának. Az Európára vonatkozó stratégiák mindegyike lényegében a korlátozott háború stratégiájának valamilyen válfaja. A NATO-nak az a döntése, hogy elhelyezik a Pershing—2 rakétákat és az úgynevezett cirkáló rakétákat, az amerikai stratégiák azon elképzelésén alapszik, hogy lehetséges korlátozott atomháborút folytatni. E döntésnek kiindulópontja az a feltevés, hogy a Nyugat-Európa ellen irányuló szovjet támadás esetén a Nyugat-Európában elhelyezett rakéták meghosszabbítanák azt az időt, amely az amerikai elnök rendelkezésére áll, hogy a döntő politikai határozatot meghozza.

Más szavakkal Nyugat-Európa lenne a Szovjetunióval szembeni front

pajzsa és első arcvonala. A szovjet rakétáknak 30 percre van szükségük ahhoz, hogy elérjék az USA területét, a Pershing—2 és a cirkáló rakéták viszont 5 perc alatt szovjet területre érkeznek. Az amerikai okoskodás szerint ezzel aztán az eurorakéták fontos szerepet kaphatnának az összeütközés kirobbantásától való visszariasztásban. E stratégia azon a tételen alapszik, hogy a Nyugat-Európa elleni agresszió megakadályozható azzal a fenyegetőzéssel, hogy a hadszíntéren atomfegyvert vetnek be, míg az USA stratégiai potenciálja csak végső szükségből lépne közbe. Ez annyit jelent, hogy az USA megmaradna Nyugat főtartalékának, miközben az atomháború a „külső hadszíntérre”, vagyis Európára korlátozódna, Európát viszont fölládoznák, még mielőtt az USA stratégiai atomfegyverét bevetnék.

Minderről akkor döntöttek, amikor még egyáltalán nem tudtak az SS—20 rakétákról. Tulajdonképpen akkor, amikor a Pentagon stratégiáinak agyában megfogalmazott a támadásra való rugalmas visszavágás stratégiája. Az amerikaiak tehát az európai rakéták föllállításával föltételeket akarnak teremteni a rakétahaderő fokozatos bevetéséhez, ami szerintük még azzal is járhatna, hogy a háborúnak véget vetnek, még mielőtt a két szuperhatalom stratégiai atomerejét bevetnék. Ez tehát az USA területét, sőt talán még a Szovjetunió területét is megkímélné a nukleáris pusztítástól. A szovjet katonai teoretikusok azonban minden ilyen fajta elméletet elvetnek és azt állítják, hogy minden európai háború a stratégiai rakéták általános összecsapásába nőne át. Nehéz megmondani, hogy ez a szovjet vezetőség stratégiai döntése-e vagy pedig csak fenyegetőzés.

*

Egy azonban mindenképpen biztos. A korlátozott atomháború elméletének elfogadása Európa számára azt jelenti, hogy lejjebb szállítják az „atomküszöböt” és ezzel növekszik annak valószínűsége, hogy akár korlátozott, akár pedig globális méretű atomháború tör ki, Európának azonban ez teljesen mindegy, mert számára mindkettő totális háború lenne, és azzal a következménnyel járna, hogy világrészünkből édeskevés maradna meg.

(Következő számunkban vázlatosan ismertetjük a leszerelési tárgyalások történetét.)